

Enige kanttekeningen bij de opkomst en de val van een politieke messias en de toekenning van aspecten van heiligheid

Peter Jan Margry
Meertens Instituut, Amsterdam

Op 6 mei 2002 om 18.06 uur werd na een radiointerview de campagnevoerende politicus Pim Fortuyn op het parkeerterrein van het nationale Mediapark te Hilversum met vijf pistoolschoten om het leven gebracht door de 32-jarige milieu- en dierbeschermingsactivist Volkert van der Graaf uit Harderwijk. Het was de eerste politieke moord in de geschiedenis van het koninkrijk der Nederlanden. De aanslag bracht dan ook een schokgolf in de Nederlandse samenleving teweeg die zijn gelijke niet kent. Het was de politieke moord die de samenleving schokte, een anomalie binnen de niet-gewelddadige en pacifistische tradities van de Nederlandse cultuur, maar ook het plotseling wegvallen van een krachtige nieuwe politieke stem en beweging die de gezapige Nederlands politiek tartte en een nieuwe samenleving voorspiegelde. Een stem waarin een substantieel maar weinig gehoord deel van de natie zichzelf in vertolkt zag.

In deze bijdrage wil ik aan de hand van een selectie uit de duizenden brieven, kaarten, website-postings die door mensen op spontane materiële en virtuele herdenkingsplaatsen zijn achtergelaten, een aanzet geven voor de verklaring van het massale en collectieve rouwen en rouwbeklag. Bovendien zal worden bekeken in hoeverre en op welke wijze dit rouwbeklag is aangegrepen om vormen van kritiek en protest naar buiten te brengen en om Fortuyn na zijn dood in een idool, heilig persoon of messias te transformeren.

In feite tot kort voor zijn dood was de 54-jarige alleenstaande homoseksueel Pim Fortuyn een niet algemeen bekende Nederlander. Het was pas halverwege het jaar 2001 dat deze ex-professor sociologie zich voornam om zelf iets aan de schijnbaar moeilijk oplosbare problemen - veiligheid, onderwijs en zorg, allochtonen en mobiliteit - van de Nederlandse samenleving te doen en politiek actief te worden. Na een mislukt avontuur met de politieke beweging 'Leefbaar Nederland', besloot hij, met nog slechts drie maanden voor de parlementsverkiezingen van 15 mei, een nieuwe naar hemzelf genoemde partij op te richten, de Lijst Pim Fortuyn ofwel de LPF.

Hoewel deelname aan de verkiezingen in dit korte tijdsbestek een verloren race leek, bleek hij door zijn eigenzinnige optreden en voorstellen ongekende krachten los te kunnen maken. Zijn oplossingen werden namelijk wel serieus genomen in lagere en midden groepen van de samenleving die zich van de politiek hadden afgewend en in het dagelijks leven relatief sterker met genoemde problemen werden geconfronteerd. Maar hoe groter zijn aanhang werd, hoe sterker de gevestigde politiek en de media tegenkrachten mobiliseerden. Zij vonden hem te populistisch en zijn voorstellen te ongenueanceerd of te weinig onderbouwd. Door hem als 'extreem-rechts' te stereotyperen

en te stigmatiseren probeerden ze hem uit te schakelen. Ondanks deze zogenoemde ‘demonisering’ en dankzij zijn politieke underdog positie en zijn strategie van zelf-stigmatisatie bleef zijn populariteit groeien. Fortuyns politieke achterban bedroeg ondertussen, uitgedrukt in parlamentszetels, tussen 20 à 38 (van de 150). Dat zou hoe dan ook een politieke aardverschuiving met zich meebrengen. Daarmee kwam zelfs het premierschap in zicht. Op 15 mei stemde ruim 17 % van de kiezers toch nog op de vermoorde lijsttrekker en werd de LPF in een keer de tweede partij van het land en kwam in de nieuwe regering.

Spontane herdenkingsplaatsen

De moord op Pim Fortuyn kwam op een moment dat zijn populariteit en invloed vrijwel op zijn hoogtepunt leek. Verschillende commentatoren zagen de moord en zijn effecten in brede zin als een culture shock, waarmee Nederland in één klap zijn ‘onschuld’ als vredelievende natie zou hebben verloren. De directe effecten van de moord vertonen overeenkomsten met de collectieve rouw, woede, verdriet, protest en ritualiteit na de moord op premier Olof Palme in Zweden (1986) en de dood van prinses Lady Diana in Groot-Brittannië (1997). Het lijken manifestaties die aansluiten bij veranderingen in de westerse samenleving naar een grotere expressiviteit in publieke rouw en sterkere emotionaliteit rond bekende personen of na rampen. Een fenomeen dat in samenhang staat met de sterke toename van publieke rouwvormen van private aard, zoals de explosie aan (berm-)monumentjes bij een vroegtijdige dood door ongevallen of na zinloos geweld. Vrijwel direct na de bevestiging van de dood van Fortuyn ontstond grote behoefte om uiting te geven aan de ontstane emotionaliteit. Dit gebeurde virtueel op het internet of men ging de straat op, naar enkele met de persoon en situatie samenhangende locaties die diezelfde avond nog spontaan tot herdenkingsplaats door het publiek werden toegeëigend. Het gaat om:

1. Het woonhuis van Pim Fortuyn aan het G.W. Burgerplein 11 te Rotterdam.
2. Het stadhuis van Rotterdam aan de Coolsingel.
3. De parking van het Audiocentrum op het Mediapark te Hilversum (locus delicti).
4. Het monument van Willem van Oranje, tegenover de ingang van het parlement, op het Plein te Den Haag.
5. Het Nationaal (oorlogs-)Monument op de Dam te Amsterdam.
6. Het homomonument aan de Keizersgracht/Westermarkt te Amsterdam.

Deze locaties waren in de week na 6 mei tijdelijk de brandpunten bij uitstek van de omgang en verwerking van de Nederlandse samenleving met de moord op Fortuyn en kwam men bij elkaar om uiting te geven aan zijn of haar gevoelens: bloemen, objecten en vooral boodschappen en statements werden in grote hoeveelheden op en naast elkaar gelegd.

Na Fortuyns begrafenis werd de functie van de tijdelijke herdenkingsplaatsen overgenomen door de begraafplaats Driehuis-Westerveld als centrale Nederlandse gedenkplaats. Het lichaam van Fortuyn werd op zijn verzoek later in het Italiaanse Provesano herbegraven.

De materiële cultuur

Een analyse van de aan Fortuyn gerichte boodschappen is mogelijk omdat een groot deel van het materiaal bewaard is gebleven. Het gaat om:

1. Bloemen al dan niet met kaartjes
2. Brieven, pamfletten, plakkaats, kaarten, affiches e.d..
3. Materiële objecten.
 - a. Fortuyngerelateerde objecten of symbolen: stropdassen, sigaren, flessen wijn
 - b. schilderijen, tekeningen, foto's, posters en lijsten met boodschappen of afbeeldingen
 - c. affectionele objecten: harten, kunstbloemen
 - d. knuffels, waar onder veel beren en hondjes.
 - e. (noveen-) kaarsen en waxinelichtjes.

Verder zijn nog twee andere typen van schriftelijk materiaal bewaard gebleven.

1. De in veel Nederlandse gemeenten neergelegde condoleanceregisters (ca. 1500).
2. De condoléanceregisters op het internet. Binnen drie uur na de dood van Fortuyn werd de eerste condoléancepagina als internetsite opengesteld. Het internet - meer dan 60% van de Nederlandse huishoudens heeft een computer met internetverbinding - bleek uiteindelijk de grootste verzamelplaats (250.000 à 350.000 postings) te zijn waar de Nederlanders hun berichten of postings aanbrachten en/of steun bij elkaar vonden.¹

De boodschappen en hun inhoud

De inhoud van de condoléanceboodschappen en de webpostings zijn grofweg in vier hoofdcategorieën onder te verdelen.

1. De meerderheid van de brieven bevat uitingen van rouw, rouwbeklag (condoléance), persoonlijk verdriet en verslagenheid, om een soort bijzondere vriend die niet meer nabij is en voor de samenleving verloren is gegaan. Het klassieke rouwbeklag met traditionele rouwkaarten met zwarte randen of voorgedrukte teksten als 'met oprechte deelneming' is nauwelijks aangetroffen. Slechts weinig berichten waren gericht aan de nabestaanden van Fortuyn.

2. Het grootste deel van de brieven wordt gekenmerkt door een hoge mate van affectie en liefdesbetuigingen, veelal vertolkt door vrouwen. De meeste hebben een aanhef die op een intieme wijze een persoonlijke band slaat en beginnen met 'Lieve Pim' en 'Beste Pim'. Opvallend is hoe direct en intiem Fortuyn door de schrijvers werd aangesproken: als een goede vriend, als een eigen familielid, een geliefde of een minnaar.

3. Een derde categorie zijn de uitingen van protest, kritiek, woede, wraak; protestboodschappen gericht op en tegen de misstanden in politiek en samenleving, en specifiek ook tegen de 'haatcampagne' door de politiek jegens Fortuyn. Op de herdenkingsplaatsen is een verhoudingsgewijs grote hoeveelheid protestboodschappen achtergelaten. Voornamelijk brieven met een vorm van protest of maatschappijkritiek die of aan Fortuyn zijn gericht of als ongeadresseerd pamflet zijn neergelegd. In aantal deden ze niet onder voor de andere categorieën. De achtergrond hierbij is dat Fortuyn zich in de paar maanden voor de verkiezingen als een uitgesproken protestpoliticus en taboebreker heeft gemanifesteerd, in oppositie tot het zittende politieke establishment. De door hem ingezette verandering van consensuspolitiek naar discussiepolitiek heeft de verkiezingen doen polariseren en verscherpen. Het wegvallen van zijn stem bracht aldus sneller de verontwaardigde boze stem van zijn achterban op

¹ . [steekproef 500 postings: 40% was vrouw, 26% was man, 22% waren stellen of families en bij 12% kon een dergelijke categorie niet worden vastgesteld].

gang. De Fortuynisten stelden een verondersteld onbegrip aan de orde: 'Waarom begrijp jij het volk en begreep het volk jou, maar begrepen de media en de zittende politiek er helemaal niets van.' Dit proces begon al op de avond van de moord zelf, toen zijn aanhangers zich verzamelden op het Plein tegenover het Nederlandse parlement en als in een volksgericht met veel agressie de hoofden van de verantwoordelijke politici eisten; enerzijds als vertegenwoordigers van het 'verkeerde beleid' dat de afgelopen jaren in Nederland zou zijn gevoerd, anderzijds vanwege hun 'haatcampagne' en 'demonisering' van Fortuyn als rechtsextremist en racist. In de protestboodschappen is deze veronderstelde 'demonisering' een regelmatig terugkerend thema. In dit verband werd ook geschreven: 'Wie zijn je echte moordenaars????' Onverholen kritiek gold ook de links georiënteerde pers: 'De media-klootzakken hebben een sfeer gecreëerd die Pim Fortuyn het leven kostte'.

Bij gebrek aan woorden of omdat het in die eerste dagen niet gemakkelijk was om de kritiek vanuit het juiste perspectief te formuleren of de werkelijke boosdoeners te benoemen, grepen sommige boodschappers ook naar algemene teksten, zoals 'Nederland wordt wakker' of slechts de vraag 'Waarom?'. Soms stond het ook symbolisch voor iets groters: 'Democratie vermoord' schreven verschillende

Verreweg het meest voorkomende verwijt is echter het verlies van Fortuyn als vertolker van hun gevoelens, ideeën en als vertegenwoordiger van hen in samenleving en politiek. Velen meldden dat ze door hem voor het eerst (sinds lange tijd) weer betrokken en geïnteresseerd zijn geraakt in bestuur en politiek en voor de oplossing van de grote maatschappelijke problemen. Hij had Nederland zagezegd 'wakker geschud', maar vervolgens was zijn stem weer weggenomen. Anderen schreven: 'Ons is het zwijgen opgelegd' of 'Pim, Nu we jou hebben verloren zijn we onze woorden kwijt'. 'Geen vrije meningsuiting', De meest voorkomende tekst, met allerlei kleine varianten, was: 'jij zei, wat wij dachten'.

Deze tekst is dan ook een van de sleutels tot de verklaring van de collectieve en publieke emotionaliteit die een groot deel van de Nederlandse bevolking toen overviel. Het verwees namelijk naar de transponering op Fortuyn van de persoonlijke verantwoordelijkheid van zijn aanhangers – 'jij zei, wat wij dachten' – en naar zijn functie als een persoonlijk verlengstuk van hen. Deze betekenis maakte zijn dood extra ingrijpend en aangrijpend was. Het voelde als een amputatie voor diegenen die zich met Fortuyn hadden geïdentificeerd en die vanwege hun sociale positie, stemgedrag of geringe betrokkenheid of posities in de samenleving, zich zo slecht voelden gehoord en vertegenwoordigd wisten, in een keer weer hun stem, herder en leider kwijtraakten. De woede die dit met zich meebracht moest luid en duidelijk gehoord en stond deels los van het verdriet. Daarom dat dergelijke boodschappen vaker zonder aanhef aan Pim geschreven waren en meer in het algemeen aan volk en vaderland gericht. Op deze wijze fungeerden de herdenkingsplaatsen als een nationaal publieke schandpalen van het volk jegens politiek en bestuur.

De protestboodschappen onderscheidden zich dan ook in sterke mate van de andere boodschappen. Zij zijn namelijk door hun vorm en opmaak visueel het nadrukkelijkst aanwezig en ook door hun expliciete taalgebruik of het gebruik van scheldwoorden in uitdrukking het krachtigst. Sommigen hingen meerdere identieke exemplaren van hun kritiek op, teneinde die nadrukkelijker onder de aandacht te brengen of niet in de massa van bloemen en brieven verloren te laten gaan.

De zuivere protestboodschappen, ongeveer een derde van het totaal, zijn voor een belangrijk deel ook gemaakt en bewerkt op de computer, zodat ze vaak in grote en duidelijke letters en layout zijn uitgevoerd, alles met als doel niet zozeer een persoonlijke briefje achter te laten, maar een publieke statement die ook op afstand goed leesbaar is.

Bovendien moest deze houdbaar zijn en werd in veel gevallen goed in plastic ingeseald zodat regen e.d. minder vat op de boodschap zouden hebben.

4. De vierde categorie betreft de toekenning van kwaliteiten van heiligheid en (messianistisch) leiderschap van Fortuyn en de doorwerking daarvan op persoonlijk vlak en voor de samenleving.

Fortuyn was van rooms-katholieke huize, werd vervolgens marxist, socialist en concentreerde zich later weer in toenemende mate op liberale, toaïstische en christelijke waarden.

De zelfbenoeming van zijn religieus getinte leiderschap is terug te voeren tot minimaal 1995, toen hij een 'religieus-sociologisch traktaat' publiceerde over de verweesde Nederlandse samenleving. Fortuyn legde zichzelf toen reeds een missie (of 'roeping') op en beschouwde zichzelf als een instrument in de handen van God die met hem en de wereld een plan had. Daarbij positioneerde hij zich als de (politiek) leider voor die samenleving, als de 'herder voor zijn schapen' en verschaft daarmee zichzelf en vervolgens zijn aanhang de legitimatie voor een publieke rol met messianistische karaktertrekken. Hij voelde een persoonlijke verwantschap met Christus en vergeleek zich met Mozes die zijn volk naar het beloofde land wil brengen. Hij benadrukte ook dat men hem niet van deze 'opgedragen' taak zou kunnen weerhouden en was niet bang eventueel als martelaar te eindigen.

Tegelijkertijd werden hem ook door anderen regelmatig kwaliteiten toebedeeld waarbij hij als voorspreker, profeet, held, heilige of messias naar voren komt. In de media waren die overigens vaak metaforisch van aard. Het is mede daarom ook zinvol te beoordelen of de aan Fortuyn toegekende kwaliteit van heiligheid er daadwerkelijk op wijst dat hem een vertrouwen of steun van religieuze aard werd gevraagd en toegekend. Met ander woorden werd Pim Fortuyn onderdeel van een proces van sacrale betekenisgeving en waarbij hij voor zijn aanhangers een functie als bemiddelaar, voorspreker of heilige kon en ging vervullen? En wat moet dan onder heiligheid in dit verband worden gezien? De specifieke noties van heiligheid (navolging van Christus) en heiligen, zoals die door de rooms-katholieke kerk via normatieve processen van zalig- en heiligverklaring tot ontwikkeling zijn gekomen, zijn hier niet bruikbaar. Moderne onderzoeksresultaten kunnen echter het theoretisch perspectief verbreden en steun bieden bij de vaststelling van die functies. Het moge duidelijk zijn dat er in plaats van een duaal model de fluïde begrenzingsen tussen sacraal en profaan het uitgangspunt moeten vormen. Onderzoekers als Luckmann, Sexson en anderen hebben immers al gewezen op de verborgen vormen van religie, die functies vervullen in de menselijke behoefte aan troost, steun, perspectief en zingeving. De dynamiek daarin blijkt groot en door het gedrag van mensen of hun omgang ermee - de individuele- of groepsgewijze toeëigeningsprocessen - kan alles religieuze betekenis krijgen. Vanuit een etnologisch perspectief kan heiligheid worden omschreven als een informeel of spontaan sociaal-cultureel proces van toekenning van kwaliteiten door mensen aan iets of iemand die tot heil van de medemens strekken. Dat sluit aan bij de ontwikkeling in de afgelopen decennia waarbij persoonlijke vormen van heiligheid en gepersonaliseerde toekenning van heiligheid en religieuze ervaringen een steeds grotere rol zijn gaan spelen. Verder moet de toekenning van heiligheid gezien worden in het licht van religieuze veranderingen in relatie tot het individualiseringsproces zoals dat zich in bijvoorbeeld ook uit in de brede behoefte tot de inrichting van privé- of huisaltaartjes.

Op allerlei niveau's stelt de mens zich nieuwe voorbeelden. Zelfs de rooms-katholieke kerk is strategisch meer gaan inspelen op onder haar leden levende wensen en zet sterker

in op persoonlijke heiliging en op heiligen die de mens nabij staan. Met name in de Nederlandse context heeft dat zijn weerslag gevonden in de behoefte om oude of verouderde heiligen in te wisselen voor heiligen of idolen uit de moderne samenleving, personen die een bijzondere betekenis hebben gehad voor de medemens.

De nationale katholieke omroep, de KRO, werpt zich bijvoorbeeld op als vernieuwer van het geloof en profileert zich als herontdekker van religieuze waarden. Daarbij ontpopt de omroep zich als een Tweede Vaticaans Concilie revisited dat het heiligenpantheon wil opschonen en een eigen gezicht geven. Ze riep daartoe in hetzelfde jaar 2002 de Nederlandse samenleving op om nieuwe heiligen en helden – gedefinieert als ‘een ieder die zich inzet voor mens en maatschappij’ - te benoemen voor een van de 365 open plaatsen voor de nieuwe heiligenkalender. En inderdaad ook Pim Fortuyn werd een van hen.

Het beeld en de functie van personen met attributies van heiligheid wordt verder nog sterk beïnvloed door de aandacht in de andere media voor dergelijke casussen. In populaire magazines en vrouwenbladen verschijnen regelmatig artikelen die de mogelijkheden en betekenissen van zulke ‘profane’ voorbeeldfiguren beschrijven. Deze worden geduid als bemiddelaars in alternatieve steun of gekoesterd vanwege hun troostrijke en steunende functies. Ze worden gepositioneerd als charismatische idolen en iconen bij wie men zich vanuit een gedeelde identiteit ‘goed’ en ‘thuis’ kan voelen. Diana werd op deze wijze een toeëigenbare vrouw om bij uit te huilen, te zoeken naar warmte, kracht en energie of om antwoord te krijgen op existentiële vragen of twijfel. Het zijn inspiratiebronnen die door een gekend leven (en niet dat van een oude heilige) en vanwege hun dood geacht worden dichterbij het goddelijke of het heilige te staan. Mede op basis hiervan vindt een normalisering plaats van opvattingen en mogelijkheden met betrekking tot religiositeit, een normalisering die het heilige nadrukkelijker in het dagelijks leven plaats. Het brengt het heilige van het dagelijks leven en het heilige vertegenwoordigd in mensen dichterbij, al verloopt die benoeming van heiligheid meestal in fases.

Reeds bij leven viel Fortuyn dus een zekere heiliging, zowel door hemzelf als door anderen, ten deel. Fortuyn zag zich zoals gezegd als bemiddelaar en een herder voor het verweesde Nederlandse volk en schiep zo een beeld als een vader des vaderlands bij wie men terecht kan. Pas na zijn dood, toen de sterkste emoties loskwamen, zijn dergelijke religieuze noties ook schriftelijk onder woorden gebracht. Een relatief groot aantal daarvan geeft aan dat voor hen Fortuyns bijzondere of goddelijke krachten reeds gedurende zijn leven aanwezig waren. De anonieme ‘P.A.’ uit Ede brengt een zekere goddelijk immanentie bij Fortuyn naar voren: God is overal. Hij is dus in iedereen en zeker in jou! Jij wist dat uit te stralen.’

Een twijfelaarster aan de christelijke god, zag in Fortuyn een alternatief: ‘Waarom zou ik nog in God geloven? Zou God nog in de mensheid geloven? Ik geloofde in jou! Liefs Bianca.’ In het verlengde daarvan beschouwden anderen hem als een deus ex machina: ‘Waarom heeft God niet ingegrepen, zoals jij hebt gedaan voor ons Pim. Lots of love, José, Philip, Melvia, Melanie’.

Anderen ervoeren zijn heiligheid pas na zijn dood. Het medium Lidia uit Haarlem aanschouwde de bevestiging daarvan in een hemelvaart voor deze uitverkorene: ‘Ik heb gezien dat je door witte engelen met hele mooie vleugels bent opgehaald’. Fortuyn wordt in diverse boodschappen met engelen geassocieerd en hun heiligheidskwaliteiten komen in zulke boodschappen naar voren.

Maar ook in de boodschappen die alleen in de periode na zijn dood, verdween die betekenis geenszins. Linda schreef:

‘Het heeft zo moeten zijn, maar wij rouwen ... ik weet zeker dat alles ten goede keert, jouw taak is volbracht hier op aarde, werk aan het goede in het Hiernamaals.’

Een andere vrouw, Danielle, liet de wens achter: ‘Rust zacht en ik hoop dat je van ‘boven’ verder regeert.’ Een positie van ‘bovenaf’ als een soort opperrechter komt in verschillende varianten naar voren.

Veelvuldig komen ook de thema’s van licht en hoop in de boodschappen naar voren, die zowel christelijke als universele religieuze waarden en metaforen representeren.

J.R. schreef:

‘Overtuigd van eigen geloof...
Bracht de waarheid van ’t licht...
Inspiratie en hoop voor velen...’.

Voor anderen was zijn existentiële betekenis echter maar een tijdelijk gegeven: Lieve Pim, Jij was het lichtpunt in de samenleving....Nu is ons licht gedoofd. Sandra, Cynthia en Alain.’

Sommigen spraken over het verleden: ‘Jij was onze hoop voor morgen. René en Elly’. Pessimistischer is E.K. uit Zevenaar: ‘Met jouw dood is de hoop op een betere samenleving opgeheven’.

De sterkste religieuze attributies hebben betrekking op een soort verlossingsrol, waarbij Fortuyn als een boodschapper, profeet of messias wordt beschouwd. Een vrouw schreef:

‘Lieve Pim,
Een groot man was je voor velen en mij;
We stonden vanaf het begin aan je zij;
Eerlijk en onomwonden;
Voor mij en velen, door God gezonden;
Dat kon je zien aan de blik in je ogen.
Monika.’

Een anonieme auteur uit Rotterdam liet de volgende regels achter:

‘De bron aan de weg was jij!
En scheidend medemens met een boodschap
Genoemt: Een Messias.’

De plotselinge dood van Fortuyn stond in groot contrast met de voorafgaande massale toe-eigening van zijn persoon. De ‘beschikbaarheid’ van zijn persoon, persoonlijkheid, gedachtengoed en voornemens was in een klap teniet gedaan. Het maakte de mensen bewust van het al of niet onbewuste vertrouwen of de hoop die ze in hem koesterden en realiseerden zich ineens dat dat allemaal was weggefallen; of zoals een zekere Wendy - welbewust - via het web meldde: ‘in mijn onderbewuste was jij een stukje hoop voor mij in deze belachelijke wereld’.

Deze kleine selectie van expliciete toekenningen van religieuze kwaliteiten en dimensies, doet de vraag rijzen of Fortuyn inderdaad ook een rol vervulde als heilige of als messias.

Messianisme komt in elke cultuur naar voren als gevolg van crisis of conflicten en om spirituele verlossing te realiseren. Vaak kenmerkte een dergelijke beweging zich door in oppositie te gaan met de officiële religie, in de moderne, geseclariseerde tijd is die religie vaak getransponeerd naar of belichaamd door politieke leidersfiguren. Het draait in de regel om de onbalans tussen de sterke macht van kerk of staat en de onbeantwoorde behoeften van de samenleving die voeding geeft aan het ontstaan van messianisme. De opposerende rol die Fortuyn in 2001-2002 heeft vervuld sluit hier geheel bij aan. Een

steeds grotere groep van aanhangers wist hij daardoor te verwerven. Reeds in de eerste journalistieke commentaren en duidingen en op het internet kwamen daarom al snel termen als messias, profeet en heiligheid naar voren.

Fortuyn was misschien in de eerste plaats een profane politieke ‘verlosser’ die de Nederlandse samenleving wenste te vernieuwen. In de nagelaten boodschappen, zo blijkt achteraf, zijn er veel getuigenissen die hem juist meer toekennen dan een profane rol.

In veel religies wordt heiligheid juist gezien of herkend in degenen die met bijzondere gaven zijn uitgerust iets was goed op de casus Fortuyn van toepassing lijkt. Maar wat zijn die gaven dan in zijn geval? Een van de meest genoemde en besproken kwaliteiten is zijn charisma. In de meeste gevallen werd daarbij verwezen naar het door Max Weber omschreven charisma dat is verbonden aan het natuurlijk leiderschap. Overtuigend is beschreven hoezeer Fortuyn daar inderdaad een voorbeeld van is. Maar dan dient zich ook de andere betekenis van charisma aan. In de achtergelaten brieven komt veelvuldig naar voren dat Fortuyn ook ‘charismata’ - bovennatuurlijke of genadegaven, kreeg toebedeeld, iets waardoor zingevingskracht en religieuze dimensies aan zijn persoon werden toegevoegd en hij een rol kreeg toebedeeld als mediator tussen hemel en aarde of zelfs als messias. Zijn aanhangers voelden zijn authenticiteit of meenden die te voelen en legden hun hun zorg over de toekomst in zijn handen. Daarbij sluit aan hoe vele Fortuynisten, Fortuyn zagen als een zichzelf wegcijferende en altruïstische idealist; iemand schreef: ‘Jouw ideaal werd je dood. Je hebt het grootst mogelijke offer gebracht.’ Door de toedeling van dergelijke gaven aan een persoon met een missie of ‘messias’, gaven zij een menselijke gestalte aan het religieuze, aan het goddelijke.

Spirituele arena

Het op de herdenkingsplaatsen betreunde verlies van een leider, heilige of profeet bood ook kansen voor competitieve vormen van spiritualiteit en dus probeerden andere religieuze bewegingen daarop in te breken. Minstens twee groeperingen die zelf ook een basis ontlenden aan een ziener of profeet manifesteerden zich daar en probeerden een alternatief voor het ontstane vacuum te bieden. Zo werden van de cultus van de Amsterdamse Vrouwe van Alle Volkeren in diverse talen prenten aangetroffen. Het betreft een omstreden Mariadevotie die zich bezighoudt met de verwording van de samenleving en een hoop wil bieden in het huidige met tekenen van een komende eindtijd gekenmerkte tijdsgewricht. Offensiever profileerde zich de Iphraïm-beweging die zich richt op de in deze eindtijd door God gezonden profeet Elia, en wel in de persoon Heinrich van Geene. Aanhangers legden stapeltjes strooibiljetten neer, met daarop de aantekening dat op hun website een tekst over Fortuyn te vinden zou zijn. Tegelijk kondigden ze een ‘periode van verdrukking’ aan en trachtten geïnteresseerden zo te winnen voor hun eigen profeet.

Conclusie

Hoe moeten de verschijnselen rond de snel opgekomen populariteit van Pim Fortuyn, zijn plotselinge dood en het daarop collectieve en publieke rouwbeklag worden geïnterpreteerd?

Fortuyn wist een relatief grote groep Nederlanders te mobiliseren die de afgelopen jaren praktisch niet deelnam aan publieke politieke debatten en die hun politiek-bestuurlijke en verkiezingsinteresses geheel hadden verloren. Het waren voor een belangrijk deel dezelfde mensen die juist vaak werden geconfronteerd met de problemen

van de moderne samenleving. Problemen die door de stroperigheid van bestuur en ambtenarij niet goed werden opgelost. De charismatische Fortuyn met zijn helder geformuleerde boodschappen wist hen te interesseren voor zijn simpele en doelgerichte oplossingen voor hun existentiële problemen, die in overeenstemming waren met de gedachten die zij daar zelf over koesterden. Uitgaande van zijn persoonlijke ambities geraakte hij min of meer onbedoeld op het terrein van religie en zingeving en werd geprojecteerd en toege-eigend als een heilsprofeet voor de postmoderne samenleving. Hij was de man die perspectief en zekerheid moest bieden waar de gevestigde orde dat niet kon of wilde. Het haast euforische gevoel dat zich van zijn aanhangers meester maakte en waardoor een volksbeweging zich achter hun gevonden leider schaarde, ging door deze moord in één klap verloren. De collectieve emoties en protesten die daarvan weer het gevolg waren, mochten echter niet ook verloren gaan, ze moesten juist zichtbaar en kenbaar worden gemaakt. De rouwenden vielen hierbij terug op latent beschikbare, maar herkenbare symbolen, rituelen en religiositeit die als katalysator of bindmiddel fungeerden gaven teneinde gezamenlijk uiting aan hun gevoelens van rouw, verdriet en woede te geven en om angst, vrees en ongelooft te bezweren.

Het protestkarakter van de herdenkingsplaatsen vormde enerzijds een scherpe veroordeling van de demonisering en a fortiori de dood van hun leider en was tegelijk een algemene kritiek op het zittende politieke establishment en hun falende beleid. Met deze handelswijzewijze konde de Fortuynisten in de sporen van hun leider treden, toonden zij zijn betekenis en namen zijn functie in zekere zin tijdelijk over. Dit geschiedde met een gevoel van 'communitas' in de collectiviteit die Fortuyn onder hen had weten te creëren, waarmee zij hun gezamenlijk belang niet verloren wilden laten gaan. Het vertrouwen in zijn missie moest overeind blijven en zo werd hij ook geprojecteerd als messias die hoop kon bieden om zijn kritiek te bestendigen en de politieke vernieuwingsbeweging voort te zetten, te meer daar zijn LPF binnen enkele dagen aan de verkiezingen moest meedoen.

Een sleutelwoord bij dit alles is het begrip charisma. Zijn onmiskenbare talent om als overtuigende leidersfiguur te worden gezien en geaccepteerd en om de problemen van een weinig gekende bevolkingsgroep beter te benoemen, leidde ertoe dat zij hem ook kwaliteiten of gaven van bovennatuurlijk aard of van een religieuze dimensie attribueerden die hen in het dagelijkse bestaan tot geestelijke steun zou kunnen zijn.

Deze collectieve emotionaliteit was zowel een uiting van persoonlijk rouwen en verdriet als publiek en collectief performing en expressing of the self. Via het eerste gaven de bezoekers van de shrines uiting aan hun natuurlijke emoties die aan een dergelijk drama zijn verbonden, met het tweede wilde men de stem van het volk in de strijd van Pim Fortuyn tegen misstanden en voor vernieuwing niet eveneens laten smoren.